

Čaplovič, Dušan; Hrubec, Igor; Ruttkay, Alexander; Vallašek, Adrian

Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie

Archaeologia historica. 1985, vol. 10, iss. [1], pp. 241-254

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139551>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

D.

Feudální sídla a jejich význam
pro hospodářské dějiny

Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie

DUŠAN ČAPLOVIČ-IGOR HRUBEC-ALEXANDER RUTTKAY-ADRIAN VALLAŠEK

A. CIELE A METÓDY BÁDANIA (A. Ruttkay)

Prehľadový vývoja opevnených sídiel na Slovensku (Fiala-Habovštiak-Štefanovičová 1975; Polla-Slivka-Vallašek 1981), zmapovanie doterajších výskumov (ide takmer o 70 lokalít – pozri Ruttkay 1981, s. 183, obr. 2; odvtedy sa realizovali alebo pokračujú ďalšie výskumy, napr. v Zsk v Sreďi a Horných Lefantovciach, v Ssk v Kremnici, Banskej Štiavnici a Vigľaši, vo Vsk v Zemplíne, Medziankach, Radvanovciach a Brekove), priebežné informácie o prieskumoch v jednotlivých regiónoch (napr. systematický súpis stredovekých opevnených sídiel vo Vsk – čiastkové výsledky Slivka-Vallašek 1982a, 1982b, 1983); ale i upozornenia historikov na prioritné postavenie archeológie pri riešení niektorých – z hľadiska možnosti písomných prameňov neprístupných – otázok stredovekých dejín územia Slovenska (napr. Kučera 1974) naznačujú potrebu syntetizovať poznatky a pokúsiť sa genézu, typológiu a funkčnosť feudálnych sídiel klasifikovať v nadväznosti na otázky hospodárskych dejín.

Pre riešenie podobných – a podľa nášho názoru – prioritných úloh, nie sú zatiaľ v archeológii stredoveku na Slovensku dostatočne prepracované terminologické otázky a interpretačné metódy. Prekážkou postupu je jednooborový pohľad, predstava o čistých „archeologických“ fenoménoch, závislosť na typologizácii ad finem, a to najmä podľa veľkosti skúmaných komplexov a stavebného materiálu použitého pri budovaní. Pre potreby archeologického bádania však nie sú plne dostačujúce ani terminologické kritériá vychádzajúce zo stavebnomorfolologickej stránky tak, ako je to napr. v dosiaľ najkompletnejších súpisoch hradov a hrádkov (predovšetkým išlo o stojace objekty, resp. zrúcaniny) z územia Slovenska (Fialová-Fiala 1966, Písoň 1977), alebo v Súpise pamiatok na Slovensku (1967–1979). Prístup ku klasifikácii opevnených útvarov tu vychádza z tradičných predstáv pamiatkovej ochrany (v popredí pozornosti sú teda prirodzene najmä útvary s murovanou zástavbou). Schémy vytvorené na základe typologických kritérií odzrkadľujú všeobecné črty vývoja stavebných slohov, zásady väzby na prírodné prostredie, vojenskostrategické aspekty v polohe a stavebnom riešení a pod. Možno však plne súhlasiť s E. Fügedim (1977, s. 10), že nekritické prijímanie morfológických kritérií za presný podklad pre datovanie objektov je aspoň v podmienkach stredoveku zjednodušením skutočnej dynamiky a mnohorakosti vývoja.

V archeologickom bádani sa treba vyrovnáť so zistením podstatne širšej škály opevnených, resp. sídelných lokalít s veľkým zastúpením drevených, alebo zemných, resp. drevozemných stavebných a fortifikačných konštrukcií. Cieľom výskumu nemôže byť len izolovaný objekt, ale skúmaný útvar vo vzťahu k osídleniu okolitého územia, teda v popredí – už pri voľbe terminológie – má byť funkcia objektu (Ratkoš 1978, s. 274; ide nielen o funkciu pôvodnú, tj. v dobe vzniku objektu, ale i o zmeny počas jeho existencie).

Terminológia, s ktorou sa stretávame v písomných prameňoch pre označenie rôznych druhov opevnených sídlisk, alebo sídelných typov je značne pohyblivá (Fügedi 1977, s. 10 a n.). Napriek tomu je pre archeologické bádanie veľmi podnetným pokus P. Ratkoša (1978) sústrediť rôzne varianty sídliskových termínov podľa písomných prameňov z 9.–12. stor. a aplikovať ich na konkrétne typy lokalít. Považujeme tento návrh za istý model, ktorého chronologické a geografické špecifiká sa budú ďalej dopĺňať a spresňovať.

Z hľadiska archeologickej terminológie pre označovanie rôznych variantov stredovekých opevnených lokalít máme nasledujúce poznámky:

1. Amorfný termín „hradisko“ je v podmienkach včasného a najmä vrcholného stredoveku anachronizmom odzrkadľujúcim len optický dojem z objektu pri terénnom prieskume. Chýba však spoločnoskohospodárske zdôvodnenie budovania a plnohodnotnej funkcie takýchto zariadení. V podmienkach pred 13. stor. by mohlo ísť o podhradské osady, prípadne o zárodky miest primkynajúcich sa k opevnenému sídlu. O problematike tzv. opevnených osád (Ratkoš 1978, s. 252) je zmienka v ďalšom kolektívnom príspevku o stredovekej dedine. Časť domnelých „hradísk“ už charakterizoval A. Habovštiak (1971, s. 611–612). Konštatoval, že išlo o pomocné zemné opevnenia s krátkodobou funkciou; vznikli v rôznom období až do novoveku. I tak však pretrvávajú predstavy o rozsiahlych opevnených útvaroch „hradiskách“ s prioritnou a dlhodobou refugiálnou funkciou. V skutočnosti špecializované refúgia sú veľmi vzácne. Ak odhliadneme od Bíne, kde vznik podstatnej časti zemných valov bolo možné na základe archeologického výskumu spojiť s jednorázovou vojenskou potrebou panovníka v boji proti pohanskému odboju koncom 10. stor. (Habovštiak 1966), tak zatiaľ o mohutnom refugiálnom zariadení tentokrát asi z 13. stor. – možno hovoriť len v súvisi s výskumom opevnenia v oblasti „lapis refugii“ na Kláštorisku pri Letanovciach, okr. Spišská Nová Ves (M. Slivka). Ide tu o mohutnú, avšak asi o jednorázovú a nie o trvale udržiavanú fortifikáciu. Ďalšie, v ostatných rokoch čiastočne skúmané, alebo sledované opevnenia [Mužfa-Čenkov (ved. I. Kuzma) a Hradište pri Stračanoch (dokument. D. Bialeková)] vznikli až v novoveku.

2. Prevažná väčšina známych stredovekých opevnených lokalít však vznikla programovo na základe dlhodobých spoločensko-organizačných a vojenských potrieb. V najširšom slova zmysle ich môžeme označiť ako feudálne sídla. Prívlastok „feudálny“ považujeme za oprávnený nielen po chronologicky diferencovanom zaradení jednotlivých častí územia Slovenska do uhorského štátu, ale i z hľadiska postveľkomoravskej, resp. preduhorskej spoločenskej organizácie Slovanov. Označenie „sídlo“ za súčasného stavu poznania nemožno zužovať na cfemérnu predstavu o „stálom bydlisku“ vlastníka. Ide tu o útvary, ktoré majú združené, alebo špecializované funkcie spojené s hospodárskou organizáciou majetku, jeho strážením a vojenským zabezpečením a s povinnosťami feudálov vo vzťahu k patrimoniálnemu štátu (vojenská služba, budovanie opevnení apod.), resp. v prípade potreby aj samozrejmu úlohu refúgia. Za feudálne sídla teda považujeme stavovsky reprezentatívne, vojenské, správnoorganizačné a hospodárske uzly panovníckej eráru, svetскеj šľachty na rôznych úrovniach majetkového rebríčka, ale i opevnené lokality v rukách cirkevných vlastníkov.

3. Vývoj feudálnych sídiel možno sledovať v dvoch základných líniach, ktoré sa odlišujú zreteľne v stredovekej terminológii a na základe dnešných poznatkov i morfologicky:

a) Hradý (v rôznych vlastníckych pomeroch a s rôznym akčným rádiom funkčného dosahu – od kráľovských (kniežacích) hradov, resp. hradov v panovníkovom vlastníctve komitátnych hradov, cez opevnené sídla slovanskej aristokracie z po-veľkomoravského obdobia a súkromné hradý etnicky heterogénnej majetnej vrstvy

uhorskej aristokracie až po hrádky a pevnosti drobnej šľachty resp. i hrady a hrádky so zvýraznenou strážnou funkciou (nejde však o refugiálne hrady – Fügedi 1977; pozri súpis hradov).

b) Dvorce (opäť v rôznych vlastníckych pomeroch a zrejme s výraznými rozdielmi vo funkcii) od preduhorských slovanských dvorcov, cez včasnouhorské kráľovské dvorce až po kúrie drobnej šľachty.

Pokiaľ v obsahu termínov hrad – dvorec sa pociťuje v termíne hrad viac sídelná a vojenskostrážna a v prípade dvorcov viac hospodársko-organizačná, prípadne distribučná funkcia, výsledky doterajších výskumov takýto rozdiel nepotvrdzujú.

4. Osobitnou skupinou opevnených lokalít sú útvary s krátkodobou vojenskou funkciou, ktoré sa organizačne neviažu na feudálnu vlastnícku sieť, sú situované na stratigraficky výhodných miestach, avšak provizórna zástavba, resp. i charakter a chronologické rozpätie materiálnej kultúry svedčia o veľmi krátkodobom využití. Doteraz možno do tejto skupiny presnejšie zaradiť len viacero archeologicky skúmaných útvarov z 15. stor., ktoré obvykle možno spojiť s vojenskou aktivitou husitských a najmä bratrických oddielov na Slovensku (pozri na východnom Slovensku Polla-Slivka 1981; Vallašek-Fiala 1984, s. 24). Okrem využitia starších fortifikačných systémov, alebo budovania provizórnych pevností v ich areáli spája sa s činnosťou jiskrovcov aj vznik nových vojenských základní (pozri na východnom Slovensku Polla-Slivka 1981; na západnom a strednom Slovensku sa archoeologicky zistili takéto provizórne tábory v Ducovom, Krnčí a vo Vyšehradnom). Podobné útvary mali rýdzu vojenskú funkciu a treba ich hodnotiť mimo problematiky vlastných feudálnych sídiel a ich hospodárskeho zázemia.

5. V 15. stor. z osád na území Slovenska (prehľad vývoja počtu osád pozri Ruttkay 1985) patrilo panovníkovi už len necelých 8 0/0, cirkvi 10 0/0, svetskej šľachte vyše 82 0/0 – z toho magnátom i drobnej šľachte približne à 41 0/0 (rekтификаcia pre územie Slovenska podľa Hóman-Szekfű 1936, s. 296–303). Tento stav v období vrcholného stredoveku je výsledkom predchádzajúceho dlhodobého drobenia rozsiahleho kráľovského patrimonía, ktoré sa rozvinulo v prospech šľachty – podľa tradičnej historickej koncepcie – od tatarského vpádu a vyvrcholilo v období feudálnej oligarchie. S tatarským vpádom, ako periodizačným zlomom sa spája aj počiatok budovania súkromných hradov šľachty.

Výskum vzniku šľachtických majetkov v slovenskom historickom bádani zväčša zostáva (Kučera 1974, s. 381). Na príčine je nedostatok písomných prameňov, ale čiastočne i nerešpektovanie skutočností, že problém vzniku šľachty sa výsostne dotýka aj počiatkov slovenských národných dejín. Písomné pramene svedčia prinajmenšom už na začiatku 12. stor. o existencii svetských vlastníkov susediacich s majetkami cirkvi v druhej polovici 12. stor. je záznam dokonca už i o venovaní pomerne rozsiahlych šľachtických majetkov starobylého pôvodu v prospech cirkvi (Marsina 1971, s. 65–67, 91–92). M. Kučera (1984, s. 208) vo svojom poslednom pokuse o grafický náčrt majetkovej štruktúry na Slovensku vyjadril pri geneze majetkov svetskej šľachty aj podiel rodového (alodiálneho) fondu. Takýto model zreteľne nadväzuje na novšie poznatky o vývoji územia Slovenska po rozpade Veľkej Moravy v dvoch hlavných polohách: osobitne na juhu územia, ktoré zasiahol v niekoľkých vlnách po sebe od r. 920–925 priamy staromaďarský zábor a ináč severne od tohto územia, resp. i na východnom Slovensku.

Rodiaci sa uhorský štát mohol využiť slovanské politickoorganizačné prvky len na tých územiach, ktoré boli už v 10. stor. pomerne stabilnou súčasťou jeho kríšťalizačnej ekumeny – to znamená najmä v Zadunajsku a juhozápadnom Slovensku. V spomenutej časti Slovenska sa vytvorili tie komitáty, ktoré najzreteľnejšie odzrkadľujú starší veľkomoravský hradský systém (Nitra, Bratislava, Starý

Tekov) a tu malo od konca 10. stor. aj uhorské pohraničné vojvodstvo, ktorému patrila až 1/3 územia Uhorska (Ratkoš 1965, s. 147). O hospodársky potenciál, ktorý sa sformoval a organizoval už vo veľkomoravskom období opiera sa aj uhorská organizácia služobných osád (náčrt problematiky napr. Kučera 1974, s. 368 až 380).

Načrtnuté aspekty kontinuity sú však možné len v tom prípade, ak sa prehodnotia názory o charaktere slovansko-staromaďarských vzťahov na území Slovenska v 10. stor. Za predpokladu tradične načrtávaných katastrofických účinkov permanentného ničenia, resp. fyzického vyhladzovania tunajších Slovanov, ale i pri zdôrazňovaní všeobecne platnej slovansko-maďarskej konfrontácie počas celého 10. stor. strácajú všetky úvahy o kontinuite istých foriem správy a organizácie územia reálne opodstatnenie. Prvky organizačnej kontinuity by však nemali základ ani v takom prípade, kedy sa s nimi nebrala do úvahy aj existencia slovanskej vedúcej vrstvy. Z rôznych aspektov na to poukázali viacerí bádatelia (napr. Paulíny 1965, s. 191 a n.; Heckenast 1970, s. 70–71; Kučera 1974, s. 52; Ratkoš 1965, s. 172 opierajúc sa o staršie názory vymenúva aj niektoré uhorské šľachtické rody snáď preduhorského pôvodu na Slovensku). V porovnaní s tradičným spájaním existencie vyšších spoločenských vrstiev slovanského pôvodu vo včasnom Uhorsku s prostredím južných Slovanov, konštatuje sa prítomnosť slovanskej aristokracie a pri formovaní uhorskej organizácie v južných častiach Slovenska. Vo výskume tejto problematiky sa prehĺbuje noetický proces aj vďaka výsledkom archeologického bádania.

Asi 3/4 územia so slovanským osídlením sa však v priebehu 10. stor. nestalo priamou súčasťou staromaďarského záboru. O vnútornej organizácii na tomto území nevieme síce zatiaľ nič určitého, ale domnieka, že sa tu nevyvinuli žiadne organizačné formy je veľmi vágna, neberie do úvahy situáciu v záverečných etapách veľkomoravského štátu, ale ani všeobecné zákonitosti historického vývoja. Dezintegračnému procesu v závere existencie jednotnej Veľkej Moravy zodpovedá predpoklad vzniku menších územných celkov ovládaných príslušníkmi slovanskej aristokracie. Vo vzťahu k starým Maďarom sú pravdepodobne diferencované formy interakcií jednotlivých územných celkov, a to od vojenského spojenectva až po odvádzanie rôznych tribútov. Takýto stav však neznamená jednoznačný a najmä nie stabilizovaný vazalský pomer. V priebehu 10. stor. treba tu brať do úvahy ako istý vyrovňavajúci komponent aj mocenské záujmy bielochorvátskeho, kniežatstva, resp. potom českého a poľského štátu (Ratkoš 1965).

Staršie slovanské organizačné prvky v severnejších častiach Slovenska delil v dobe začleňovania tohto územia do Uhorska (tento proces sa na hrebeňoch Karpát uzavrel v podstate až na konci 11. stor., na východnom Slovensku ešte neskôr – Ratkoš 1965; Varsik 1965). Od zániku Veľkej Moravy veľký časový odstup, počas ktorého sa pôvodom veľkomoravské (prípadne i staršie slovanské) štruktúry transformovali podľa podmienok vnútorného spoločenskohospodárskeho vývoja a vplyvov okolitých území. V nových podmienkach sa takéto prvky mohli na základe štruktúry osídlenia, alebo koncentrácie remeselnej výroby aj kontinuálne využiť. Nemohli byť však vzorom uhorského systému, ktorý sa sformoval už prv medziiným aj s využitím pôvodom veľkomoravských štruktúr na juhozápadnom Slovensku. Naopak, takéto prvky sa už adaptovali podľa potrieb uhorského štátu, resp. likvidovali.

B. VZŤAH PREDUHORSKÝCH A UHORSKÝCH ORGANIZAČNÝCH CENTIER A OPEVNENÝCH SÍDIEL (D. Čaplovič–A. Ruttkay)

Načrtnutý diferencovaný obraz vývoja sa odzrkadľuje i na viacerých archeo-

logicky skúmaných komplexoch, alebo objektoch patriacich v najširšom slova zmysle do kategórie sídiel vedúcej vrstvy. Doložená je čiastočne narušená, ale počas celého 10. stor. pretrvávajúca funkcia Nitry a Bratislavy. Pokiaľ v Bratislave archeologickým výskumom sa dokázala sídelná funkcia hradného kopca od veľkomoravského sídla až po sídlo včasnouhorskeho komitátu (Štefanovičová 1975), zatiaľ v Nitre doterajšie poznatky o stredovekom hrade viedli k predstave akoby veľkomoravské centrá boli inde a na hradný kopec sa umiestnilo komitátne sídlo až v 11. stor. Opätovný pohľad na nálezy zo starších výskumov (Točík 1983), problematika tunajších cirkevných inštitúcií (pozri ďalší referát AÚ SAV) a strategická pozícia hradného kopca nasvedčuje tomu, že prinajmenšom už od vrcholnej fázy vývoja Veľkej Moravy stúpala jeho vojenský a správny význam, ktorý po dosiaľ neobjasnenom vývoji v 10. stor. vyústil do tunajšieho situovania komitátneho sídla (pozri aj Chropovský 1964b, 1972, 1974). Podľa terajších kusých poznatkov vznikol na mieste pôvodom veľkomoravského organizačného centra včasnouhorsky komitátny hrad i v Starom Tekove (Habovštiak 1968). Na východnom Slovensku pendantom podobného vývoja sa javí zrejme komitátny hrad v Zemplíne (Beňadik 1964).

Prvky funkčnej nadväznosti možno konštatovať v širšej aglomerácii Devína. Funkcia veľkomoravského sídla na hradnom kopci tu bola síce – ako sa zdá – načas prerušená, avšak séria profánnych stavieb z 11.–12. stor. (Plachá–Hlavicová–Keller 1975), ktoré sa výrazne odlišujú od dedinských obydlií anticipujú skorý vznik tunajšieho feudálneho sídla. Medzi významné lokality, kde napriek špecifikám okolností, za akých vzniklo mohutné opevnenie, možno hovoriť o doložencí nadväznosti včasnouhorskej mocenskej aktivity na veľkomoravskú prinajmenšom sídelnoorganizačnú a hospodársku štruktúru patrí nepochybne aj Biňa (Habovštiak 1966).

Ďalšie lokality vznikli vo veľkomoravskom období, no ležia severnejšie od čiar priameho staromaďarského – ešte preduhorskeho – záboru. Zanikli pomerne skoro, zrejme v súvisi s počiatkami uhorského štátotvorného procesu. Patria sem opevnené lokality uzavierajúce na Pohroní Slovenskú bránu (Tlmače, Malá Kozmálovce, Rybník-Psiare, Hronský Beňadik a i.) plniace obrannú funkciu pre tunajších Slovanov až do začiatku 11. stor. (Habovštiak 1975), na Pováží veľmožský dvorec v Dučovom zaniká po polovici 10. stor. (Ruttkay 1978), na východnom Slovensku ide v takomto zmysle najmä o hradisko v Šarišských Sokolovciach v povodí Torysy (Béreš 1978).

Prekvapujúce sú výsledky výskumov dôležitých hradných areálov v severnejších častiach Slovenska. V Trenčíne na hrade sa čiastočne odkryl výšinný opevnený komplex pravdepodobne dvorcového typu s murovanou zástavbou a počiatkami najneskôr okolo polovice 11. stor. (Nešporová 1974, Fiala 1977). Na Spišskom hrade sa preskúmali monumentálne architektúry podstatne staršie v porovnaní so vznikom románskeho hradu v polovici 13. stor. (Vallašek–Fiala 1984, s. 18–19). Na uvedených dvoch lokalitách síce nemožno hovoriť o priamej kontinuite organizačnej funkcie z veľkomoravského obdobia, predsa však počiatky oboch komplexov siahajú ešte pred obdobie pripojenia oblasti Trenčína a Spiša trvale do zväzku uhorského štátu. Podobná situácia sa črtá i v Bojniciach (Remiášová 1978) a na východnom Slovensku v Brekove, kde pôvodné slovenské opevnené sídlo pretrvalo až do obdobia, keď aj táto časť stredného Zemplína bola na prelome 11. a 12. stor. začlenená do uhorského štátu, vznikol tu neskôr kamenný hrad.

Podobných pozorovaní o situovaní stredovekých hradov na miestach s preduhorskými opevnenými sídlami je viac, vzhľadom na terajší stav vypovedacej schopnosti terénnych obhliadok, však nie sú vždy významné. Len ojedinele sa zatiaľ podarilo zistiť také opevnené útvary, ktoré vznikli v priebehu 11. stor. bez

priamej nadväznosti na predchádzajúcu organizačnú štruktúru a dokumentujú pravdepodobne smer postupu uhorského štátu do severnejších častí územia Slovenska, resp. vznik nových organizačných uzlov (napr. Kolačno „Michalov vrch“ – Ruttkay 1981a).

Zhrnuli sme výsledky podstatnej časti archeologických výskumov na opevnených sídlach v rôznych častiach Slovenska a v niekoľkých variantoch priamej, narušenej a prerušenej kontinuity v 9.–11. stor. (vymedzenie pojmov Ratkóš 1984). Ide tu o otázku funkčnej nadväznosti a nie o predpoklad petrifikácie a nemennosti systému opevnení a ich vnútornej zástavby.

Archeologický výskum je veľa dlhší v oblasti výskumu komitátnych centier v rôznych spoločenskohistorických podmienkach jednotlivých častí Slovenska (v tomto smere sa však v ostatnom čase začína sľubne rozvíjať výskum v Zemplíne – D. Čaplovič). Ešte výraznejšia je však absencia poznatkov o kráľovských dvoroch (v písomných prameňoch je na Slovensku doložených aspoň 9 útvarov tohto typu), ktoré mali významnú úlohu v hospodárskej organizácii panovníka predovšetkým – nie však výlučne – pred 13. stor. (Kučera 1974, s. 369). Podľa stavebných podôb, ktoré poznáme z výskumov v Maďarsku (napr. Zirc) išlo o opevnené útvary nielen s hospodárskou, ale aj sídelnou a cirkevnou funkciou. Podobné funkcie sú zastúpené aj v zástavbe vyššie spomenutého včasnostredovekého komplexu na Trenčianskom hrade. Po doterajších poznatkoch o úplne preskúmaných veľkomoravských dvorcoch (Břeclav „Pohansko“ – Dostál 1975; Ducové–Ruttkay 1978) a sľubných náznakoch ďalších podobných útvarov na Slovensku (Nitrianska Blatnica – Ruttkay 1981b; Dražovce – indicie Bialeková 1977; pozri aj Chropovský – Ruttkay 1985) sa možno domnievať, že opevnené dvorce s rôznou úrovňou zástavby boli častou stavebnou formou súkromných sídiel vedúcej vrstvy aj vo včasnouhorskom období a najmä ich vyšinné varianty splyvajú funkčne – a i terminologicky – s kategóriou hradov.

Slovanská veduca vrstva v kontexte formovania uhorského štátu predstavuje jeden zo spoločenských základov, z ktorých sa v 11. stor. vyvinula uhorská feudálna trieda (pozri napr. Fügedi 1982). Táto vrstva mohla prispieť napr. i k tomu, že sa ústnym podaním a v spevoch zachovali útržky epickej tvorby z veľkomoravských dejín, ktoré sa v 12.–13. stor. dostali aj do kroník (Sopko 1984, s. 112). Archeologický výskum zameraný na sledovanie genézy a vývoje jednotlivých typov opevnených sídiel vo včasnom stredoveku nadobúda i v takomto súvisi nezastupiteľné miesto.

C. HRADY (A. Vallašek)

Z predchádzajúcej state príspevku vyplýva poznatok, že budovanie hospodársko-spoločenskej organizácie uhorského štátu vychádzalo z využitia dovtedajšieho stavu hradskej sústavy vybudovanej v období Veľkej Moravy, ktorá v severnejších oblastiach pretrvávala aj v veľkomoravskom období. Tento faktor má značný význam aj pri náčrte genézy a vývoja hradov.

V priebehu druhej polovice 10. až 12. storočia vznikajú postupne buď na starších slovanských politicko-správnych strediskách nové opevnené strediská s funkciou politických, administratívnych a veľmi často i cirkevných centier – Bratislava (Štefanovičová 1975; Štefanovičová–Fiala 1965, 77–110); Nitra (Böhm–Mencel 1931, 64–79; Chropovský 1964a, 5–33; Chropovský 1964b, 2–25; Chropovský 1974, 159–175; Točík 1966, 103–109); Starý Tekov (Točík 1952, 35–37; Habovštiak 1978, 193–195; Habovštiak–Juck 1975, 168–175); Zvolen–Pustý hrad (Kuka 1966); Gemer, Zemplín (Beňadik 1964, 151–159); alebo v ich tesnej blízkosti –

Spiš (Fiala-Vallašek 1975, 444-446; Fiala-Vallašek 1977, 8-15; Vallašek-Fiala 1978, 190-193; Vallašek 1979, 3-7); Kapušany (Slivka-Olexa 1977, 224-226).

Komitátne centrá lokalizované do starších slovanských hradísk využívali len ich časť, najčastejšie priestor akropoly, ktoré nanovo opevnili, zrejme však využívajú ešte aj staršie obvodové opevnenia, ako vonkajší okruh obrany. Zo skúmaných komitátnych centier najkompletnejší obraz poskytol výskum Bratislavského hradu, kde na najvyššom mieste pôvodnej akropole vzniklo nové opevnenie s murovanými vežami. Vo vnútri opevnenia okrem kamenných palácov bolo umiestnené aj cirkevné centrum s novopostavenou bazilikou na staršej sakrálnej stavbe. Opevnený komplex plnil úlohu nielen komitátneho a cirkevného centra, ale i úlohu pohraničnej pevnosti, (Štefanovičová 1975).

Pravdepodobne obdobne ako na bratislavskom hrade i v ostatných novovznikajúcich centrách sa popri existujúcich obranných zariadeniach budujú nové, však na oveľa menšej ploche, obopínajúce len najvyššie, alebo strategicky najvýhodnejšie miesto. Prostredníctvom týchto centier kráľ uplatňoval svoju moc. Ich prvoradou úlohou bola funkcia administratívno-správna a až v druhom rade obranná.

Podstatnou zložkou ich skladby bol dôsledný funkcionalizmus, pričom v konečnom dôsledku účel určoval tvar i celkové dispozičné riešenie.

Okrem komitátnych centier vznikajú postupne od 11. stor. ďalšie opevnené oporné body, či už na ochranu štátneho územia, alebo na ochranu dôležitých obchodných ciest, brodov, horských prechodov, ako aj novoobsadzovaných území.

Vyšplývajú z povahy ich úloh a poslania boli to fortifikačné objekty prevažne malých rozmerov, situované do prirodzene výhodných polôh. V miestach, kde sa výhodné prírodné prostredie postrádalo, nahradzovalo sa umelými zásahmi – umelými vyvýšeninami, prispôbenie bažinatého prostredia apod.

Strážne oporné body, hlavne na zaisťovanie obchodných ciest, horských prechodov a priesmykov tvorili, aspoň spočiatku, zrubové veže s najvevynutnejšími pomocnými objektami, zaistené priekopou a nickedy i jednoduchým kamenným valom – Nitra, Chrenová (Kliský 1978, 121-127); Kamenín (Habovštiak 1971, 2-8); Malé Kosihy (Točík 1961); Šiatorošská Bukovina (Budaváry 1936-1937, 11-17).

Okrem uvedených fortifikačných objektov vznikajú od 11. storočia na zaisťovanie a ochranu novozískaných a postupne obsadzovaných územiach ďalšie oporné body. Tieto opevnené oporné body plnili úlohu nielen správnu a obytnú, ale zrejme predovšetkým vojensko-strategickú.

Najnovšie výskumy na našom území prinášajú v tomto smere neočakávané a prekvapujúce výsledky, napr. komplexné výskumy hradov Trenčín (Nešporová 1974, 142-143; Nešporová 1977, 193-195; Nešporová 1978, 217-223; Fiala 1977, 13-15) a Spiš (Vallašek-Fiala 1984).

Jadrom oboch opevnených objektov boli viacpodlažné murované obytné veže štvorcového resp. kruhového pôdorysu, postavené na najvyššie miesta skalných brál, chránené obvodovými kamennými opevneniami. Počiatky ich výstavby a vzniku spadajú do 11. resp. na rozhranie 11. a 12. storočia.

Temer súčasné objavenie sa oboch typov obytných veží na našom území, dovoľuje nový zásadný pohľad na ich genézu, teritoriálne rozšírenie i chronologické zatriedenie. Oba opevnené obranné objekty predstavujú počiatky výstavby rano-feudálnych hradov na našom území.

Hrad so všetkými svojimi atribútmi predstavuje v konečnom dôsledku výsledok viacerých činiteľov priamych i nepriamych. Veľký vplyv na ich vznik, rozvoj a existenciu má tak stav rozvoja výrobných síl a výrobných prostriedkov všeobecne, so spätným dopadom na štruktúru spoločnosti, rozvoj a výsledky architektonickej tvorby tej ktorej doby, prírodné prostredie, vývoj vojenskej techniky a nie v posled-

nom rade finančné možnosti staviteľa a zručnosť staviteľov. Tak ako každé architektonické dielo i hradná architektúra podlehala všeobecným vývojovým zákonitostiam, v ktorej v menšej či vo väčšej miere sa uplatňovali regionálne a individuálne vplyvy a momenty. Práve vo výstavbe hradných architektúr sa vo väčšej miere, napr. v porovnaní so sakrálnou architektúrou, uplatňovali regionálne prvky a ekonomická báza staviteľa.

Postupný feudalizačný proces zapríčiňoval drobenie pôvodného kráľovského majetku. Väčšie i menšie územné celky prechádzajú postupne do súkromných rúk šľachty i cirkvi a od 12. stor. aj predstaviteľov správy hradu. Nebola to len snaha o politické pripútanie šľachty, ale aj snaha o zintenzívnenie exploatacie hlavne pôdy, čo v konečnom dôsledku v návaznej súvislosti s rozvojom remesiel, obchodu, baníctva viedlo k vyššej ekonomickej úrovni a k postupnému prechodu k peňažnej rente.

S drobením pôvodného kráľovského majetku súvisí postupná a spočiatku len sporadická výstavba opevnených sídiel šľachty. Výskumy v posledných rokoch dovoľujú i v tomto smere korigovať staršie názory týkajúce sa tak ich datovania, ako aj výskytu – Medzianky (Slivka–Vallašek 1982, 265); Veľký Klíž (Ruttkay 1978, 236–237); Branč (Janšák 1931, 7–67); Hubina (Ruttkay 1975, 144–145); Slovenské Pravno (Šichman–Petrovský 1964, 56–61); (Hanuliak–Pieta 1976, 102–103); Hrabušice (Polla 1962, 253–279); Vajkovice (Slivka 1978, 313–321) a iné.

Vedľa pôdorysne malých a jednoduchých objektov s drevenými zrubovými objektmi, najčastejšie vežami, sa začínajú objavovať aj objekty s kamennými konštrukciami, tak na fortifikačných, ako aj obytných objektoch – Medzianky, Hubina. Vo všetkých prípadoch sú to však objekty malých rozmerov s úlohou obytnou a obrannou pre úzky okruh majiteľa.

Zásadný obrat vo výstavbe hradov tak po stránke kvalitatívnej ako i kvantitatívnej nastáva po tatarskom vpáde. Ich náporu odolali iba dobre a kvalitne opevnené body. Je nutné podoknúť, že sa to nestalo kvôli neznalosti techniky dobývania opevnených miest, ale skôr z časovej tiesne a taktiky tatarských hord (Lederer 152, 327–363).

Obdobie po tatarskom vpáde je obdobím veľkých hospodárskych a spoločenských zmien. Výstavba a konsolidácia spustošenej zeme sa riešilo novým rozdelením pôdy, novými donáciami, povolávaním a usadzovaním hostí v spustošených oblastiach. Namiesto starej aristokracie začína hrať prvoradú úlohu nová šľachta tak domáceho, ako aj cudzieho pôvodu. S novou donáciou pôdy a majetkov získavala šľachta veľmi často i právo ku stavbe hradov. Hoci výstavba opevnených útvarov bola i naďalej pod neustálou kráľovskou kontrolou, ako to uvádza i zákonné ustanovenie Ondreja III. z roku 1298, vládnuca dynastia v tomto období veľmi ochotne povoľovala a podporovala ich výstavbu.

Stavia nielen kráľ, vysoká šľachta a cirkev, ale aj stredná a nižšia šľachta, ktorej už zlatá bula Ondreja II. zabezpečila právnu záruku a teda aj určitú hospodársku stabilitu. Najväčšie percento hradov na Slovensku vzniká v období po tatarskom vpáde.

Nemožno plne súhlasiť s názorom, že „budovanie hradov postupovalo omnoho rýchlejšie ako k tomu dospeli hospodárske a spoločenské pomery“ (Menclová 1973, 404). Výstavba opevnených centier šľachty je práve výsledkom, resp. dôsledkom rozvoja ekonomickej bázy, dosiahnutej v súvislosti so zmenami spoločenských pomero.

V priebehu druhej polovice 13. a v 14. storočí vzniká na území celého Uhorska, no najmä na území Slovenska množstvo opevnených centier s rôznorodou skladbou tak dispozičnou ako i stavebnou, od najjednoduchších malých drevených hradov, až po vyspelé dokonalé hradné komplexy. Zaujímavá je pri tom skutoč-

nosť, že na tom istom území a v tom istom časovom horizonte sa vyskytujú, často i v tesnom susedstve rozdielne opevnené útvary.

Na jednej strane sú to mohutné opevnené komplexy s bohatým vnútorným vybavením – paláce, veže, hospodárske objekty, dokonale chránené kamennými opevneniami a ďalšími fortifikačnými prvkami atď. na strane druhej, veľmi jednoduché, ba až „chudobné“ útvary s najnevyhnutnejšími drevenými objektami a jednoduchými drevozemitými obrannými systémami. Rozhodujúcu úlohu v tak markantných rozdieloch možno vidieť v majetkových pomeroch, vo finančných možnostiach jednotlivých staviteľov.

Významnú a značnú úlohu v pôdorysnej skladbe našich hradov hrali terénne danosti, mnohokrát priam diktujúce stavebnú dispozíciu, bez ohľadu na dosiahnutý rozvoj fortifikačného staviteľstva.

Výstavba hradov a hlavne ich fortifikačných zložiek v každom období a na každom území bola zároveň determinovaná útočnými a obrannými prostriedkami protivníkov, pričom vzájomný vplyv obrany a útoku bol dialektický (Gerö 1975, s. 9), navzájom progresívne ovplyvňovaný.

Je však nutné poukázať i na skutočnosť, že určitá nedokonalosť resp. prežitý obranný systém na „chudobnejších“ objektoch sa mnohokrát kompenzovala voľbou vynikajúcej strategickej polohy.

Nie je možné vytvoriť pevné chronologicko-typologické kritérium so všeobecnou platnosťou pre hrady z 13.–14. stor. Vo výstavbe jednotlivých druhov sú i niekoľkostoročné posuny, pričom progresívnejšie a chronologicky mladšie objekty idú súbežne vedľa seba so zastaralejšími a jednoduchšími formami.

V mnohotvárnej skladbe našich hradov je 14. storočie významným obdobím v rozvíjaní jednotlivých funkčných prvkov objektov, v dispozičnom riešení, ako aj v stavebnej rôznorodosti, ovplyvnenej o. i. aj úzkymi kontaktmi s južnou Európou. Objavuje sa vyvinutý typ hradu s funkčne delenými okruhmi, kde sa dôraz kladie už aj na obytnú časť, ktorá koncom 14. storočia a najmä v 15. storočí vyúsťuje v prepychové paláce s honosným vybavením, architektonickým členením a výzdobou. Objavuje sa nový typ talianskeho kastela. Posledný vzostup významu hradov súvisí s tureckým nebezpečenstvom, teda už v dobe ich funkčného zániku.

Iba vo všeobecnosti možno načrtnúť schému vývoja výstavby hradov s relatívnu chronologickou platnosťou, s medzníkmi, pred ktorými sa určitý stavebný, či obranný prvok nemohol vyskytnúť.

Naopak tomu, že sa problematike hradov venovala v poslednej dobe mimoriadna pozornosť a ich poznaný počet neobyčajne stúpol, veľkú časť poznáme zatiaľ iba z povrchových prieskumov. K ich hlbšej a podrobnejšej analýze chýbajú zatiaľ hlbkové výskumy na viacerých lokalitách, resp. vybraných objektoch, ktoré by v súčinnosti s inými vednými disciplínami dopomohli k ich podrobnejšiemu poznaniu, klasifikácii a k vytvoreniu typológie založenej na širokej báze analyzovaných objektov na celom teritóriu nášho územia.

D. PRÍSPEVOK ARCHEOLÓGIE K PROBLEMATIKE HOSPODÁRSKEHO PODNIKANIA SVETSKÝCH FEUDÁLOV (I. Hrubec)

V súvisi s problematikou feudálnych sídiel sa javí z hospodárskeho hľadiska značne dôležitou otázka impulzov a organizácie výroby v bezprostrednej réžii feudála. Čiastkové poznatky sa získali napr. v Nemešanoch-Zalužanoch (Polla 1962). Pozoruhodné sú však najmä zistenia počas výskumu v Poltári (Hrubec 1971).

Zaniknutá stredoveká dedina Dolný Poltár ležala južne od dnešného Poltára na juhozápadnom svahu terasy medzi Poltáricou a Ipšom. Expolátáciu tehliarskej hliny a zásekom železničnej trate boli jej zvyšky v 19. stor. úplne rozrušené. Na

vrchole terasy sa však odkryli zachované kamenné základy troch stavebných objektov, ktoré predstavovali panské sídla tunajšieho zemepána. Odkryté objekty časovo nadväzovali na seba a tak poskytujú určitý vývojový obraz z architektonického i hospodárskeho hľadiska.

Najstarším z týchto objektov bola obytná veža, so suterénom a asi dvoma nadzemnými podlažiami (hospodárskym a obytným) a vnútorne nečleneným priestorom. Nálezy umožnili datovať stavbu do druhej polovice 13. stor. Západne od veže sa odkryli kamenné základy jednoduchej budovy obdĺžnikového pôdorysu o rozmeroch 8×23 m vnútorne členenej a zvonka opevnenej operákmi. V susedstve tohto – zrejme gotického – obydľia odkryli sa základy a suterén priestrannej zemepánskej kúrie o rozmeroch 12×20 m. Zložitejšie vnútorné členenie, zdvojenie obvodového muriva a nosné piliere v suteréne naznačovali viaceré prestavby v 17. a 18. stor. a zaklenuťie stropu vyššieho podlažia.

Tieto tri objekty – rozširovanie ich členenia a funkčných priestorov – svedčia o vzrastajúcej hospodárskej prosperite majiteľa a o raste požiadaviek na veľkosť a počet priestorov spoločenskej reprezentácie. V pozadí tohto stavebného vývoja možno teda predpokladať pozitívne sa rozvíjajúce hospodárske výsledky tu žijúcich asi dvoch zemepánskych rodín.

Z terénnej situácie vyplynul i ďalší dôležitý poznatok. Obytná veža po stavebnej stránke mala charakter pevnostnej architektúry vežovitých hrádkov, pritom však nebola opevnená žiadnym valom ani priekopou. Nie je to ojedinelý, ale pritom dosť zriedkavý zjav. Napr. jadro gotického sídla – obytná veža v Parížovciach taktiež nebola opevnená (informácia PhDr. E. Križanovej).

Zvyšky dvoch jednoduchých polozemnicových obydľí sa našli pomerne blízko (len 20–30 m) od samotnej veže, ktorá asi stála na okraji osady na vyvýšenom mieste terasy.

Z prírodného bohatstva kraja v dôsledku blízkeho maštinského geologického zlomu je dôležitý povrchový výskyt kvalitnej hrnčiarskej hliny premiešanej kaolínom. Z nej podľa datovateľných nálezov už v 13. stor. tu vyhotovovali popri sivej aj bielu keramikú užívanú pri stolovaní. Pre svoju zriedkavosť sa táto čoskoro stala aj predmetom obchodu a hospodárskeho efektu pre miestnych feudálov.

V komplexe stavieb odkrytých v Poltári nachádzajú sa aj kamenné základy výrobnéj haly o rozmeroch $7,5 \times 16$ m s dvoma vypaľovacími pecami na hrncený riad, kachlice a dlaždice. Časove súvisí asi s výstavbou druhého panského sídla v 16. storočí. V tom čase sa v Poltári už vyspelým remeslným spôsobom vyrábala svetlokrémový až biely hrncený riad zdobený rytým, ale hlavne červeno maľovaným ornamentom. Rozmery keramikárskej výrobnéj dovoľujú uvažovať o rozvinutej výrobe pre trh a obchod. Svedčia o tom bohaté nálezy „bielej“ keramiky v Gemeri a Novohrade, najmä však v okolí fiľakovského hradu a jeho panstva, a to nielen zo 16. a 17. stor., ale i staršie z 13. a 14. stor.

Z výsledkov archeologického výskumu v Poltári takto vyplýva, že poľnohospodárstvo nebolo jediným zdrojom obživy tunajších ľudí a nebolo ani jediným predmetom hospodárskych vzťahov zemepána a jeho poddaných – inak aj ľudových hrnčiarov bielej keramiky. Od 13. stor. prakticky do súčasnosti dôležitým zdrojom obživy bola teda aj biela keramiká a s tým súvisiaci obchod. Hospodárske vzťahy zemepána a poddaných mali zrejme už v 13. stor. špecifické rysy. Nie je vylúčené, že s tým súvisí aj absencia opevnenia okolo obytnej veže.

Neskôr v 15.–16. stor. nastal zrejme rozkvet výroby bielej keramiky. Susedná dedina sa dodnes volá Hrnčiarske Zalužany. Ziskové hospodárstvo uľahčilo výstavbu novej reprezentatívnej zemepánskej kúrie. Blízkosť veľkej výrobnéj haly s dvoma vypaľovacími pecami v areáli panských sídiel umožňuje predpokladať keramikársku výrobu už s väčšou kapacitou a priamo v réžii zemepána. To sa

pravdepodobne stalo ďalším ekonomickým stimulom rozvoja dediny a bohatstva zemepána, resp. k vybudovaniu ďalšej priestrannejšej kúrie.

Literatúra

- Beňadik, B. 1964: Slovanské nálezy z výskumu valu na hradisku v Zemplíne. In: Štud. zvesti AŮ SAV, 14, Nitra, s. 151-160.
- Bérec, J. 1978: Šarišské Sokolovce. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 205-207.
- Bialeková, D. 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). Sloven. Archeol. 25, s. 103-158.
- Böhm, J.-Mencl, V. 1931: Výzkum na hradě Nitranském, Pam. Archeol. 37, s. 64-79.
- Budaváry, V. 1936-1937: Archeologické výskumy na Slovensku v r. 1933-36, Čas. muz. slov. Spol. 28-29, s. 11-17.
- Dostál, B. 1975: Břeclav-Pohansko, velkomoravský velmožský dvorec. Brno.
- Fiala, A. 1977: Obytná veža Trenčianskeho hradu, Pamiatky a príroda č. 2, s. 13-15.
- Fiala, A.-Habovštiak, A.-Štefanovičová, T. 1975: Opevnené sídliská z 10.-13. storočia na Slovensku, Archeol. Rozhl. 27, s. 429-444.
- Fiala, A.-Vallašek, A. 1975: Informácia o výskumc Spišského hradu, Archeol. Rozhl. 27, s. 444 až 446.
- Fiala, A.-Vallašek, A. 1977: Výskum Spišského hradu, Vlastived. Čas. 26, s. 8-15.
- Fialová, H.-Fiala, A. 1966: Hradý na Slovensku. Bratislava.
- Fügedi, A. 1977: Vár és társadalom a 13.-14. században. Budapest.
- 1982: O uhorskej šľachte slovenského pôvodu, Hist. Čas. 30, s. 395-403.
- Gerö, L. 1975: Várépítészetünk. Budapest.
- Habovštiak, A. 1966: K otázke datovania hradiska v Bini, Sloven. Archeol. 14, s. 439-486.
- 1971: Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku, Sloven. Archeol. 19, s. 603 až 617.
- Habovštiak, A. 1972: Stredoveké hrádky na Slovensku, Vlastived. Čas. 20, s. 2-8.
- 1975: Hradisko z 9.-10. storočia v Tlmačoch, Sloven. Archeol. 23, s. 97-118.
- 1978: Starý Tekov, okres Levice. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 193-195.
- Habovštiak, A.-Juck, L. 1975: Starý Tekov v pravku a stredoveku, Vlastived. Čas. 23, s. 168-176.
- Hanuliak, V.-Picta, K. 1976: Výskum v Podturni, AVANS 1975, Nitra, s. 102-103.
- Heckenast, G. 1970: Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a korai Árpád-korban. Budapest.
- Hóman, B.-Székfű, Gy. 1936: Magyar történet II. Budapest.
- Hrubec, I. 1971: Výskum zaniknutej dediny Dolný Poltár, Archeol. Rozhl. 23, s. 69-79, 125-126.
- Chropovský, B. 1964a: The Situation of Nitra in the Light of archeological Finds. In: Historica 8, s. 5-33.
- Chropovský, B. 1964b: Nitra au début du moyen age. Acta archeol. Carpathica 6, s. 5-25.
- 1964c: Z najstarších dejín Nitry, Vlastivedný časopis 13, s. 114-119.
- 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: Monumentorum tutela 8, Bratislava, s. 173-208.
- 1974: Das frühmittelalterliche Nitrava. In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter. Göttingen, s. 159-175.
- Janšák, Š. 1931: Staré osídlenie Slovenska. Sídliská na terasách pozdĺž riek. In: Sbor. muz. slov. Spol. 25, s. 7-67.
- Kliský, M. 1978: Zisťovací výskum na Mačacom zámku v Nitre-Chrenovej, AVANS 1977, Nitra, s. 121-127.
- Kučera, M. 1974: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava.
- 1984: Základné problémy rozvrstvenia poddaných na Slovensku do 14. storočia. In: Struktura feudálnej spoločnosti na území Československa a Polska do prelomu 15. a 16. století. Praha, s. 191-212.
- Kuka, P. 1966: Pustý hrad. Banská Bystrica.
- Lederer, E. 1952: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései, Századok 86 (č. 2), s. 327-363.
- Marsina, R. 1971: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava.
- Menclová, D. 1973: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In: Písaň, Š.: Hradý, zámky a kaštiele na Slovensku. Bratislava, s. 399-446.
- Nešporová, T. 1974: Výsledky historickoarcheologického výskumu na Trenčianskom hrade, Vlastived. Čas. 23, s. 142-143.

- 1977: Historickoarcheologický výskum Trenčianskeho hradu – predbežné výsledky, AVANS 1976, Nitra, s. 193–195.
- 1978: Trenčín, okres Trenčín. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku, Bratislava, s. 217–223.
- Pauliny, E. 1965: Západoslovenské výpožičky v staromaďarskej lexike. In: O počiatkoch slovenských dejín (Zborník materiálov), Bratislava, s. 190–204.
- Petrovský–Sichman, A. 1964: Predhistorické a včasnostredoveké osídlenie Slovenského Pravna. In: Slovenské Pravno a okolic. Banská Bystrica.
- Pisoň, Š. 1977: Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku. Martin (II. vyd.).
- Plachá, V.–Hlavicová, J.–Keller, I. 1975: Predbežné výsledky archeologického výskumu Devína v roku 1974, AVANS 1974, Nitra, s. 82–84.
- Polla, B. 1962: Zisťovací historickoarcheologický výskum na bratríckom tábore na Zelenej hure v Hrabušiciach, Sloven. Archeol. 10, s. 253–279.
- Polla, B.–Slivka, M. 1980: Husiti, jiskrovci a bratřici na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania. In: Archaeol. hist. 5, Brno–Tábor, s. 69–103.
- Polla, B.–Slivka, M.–Vallašek, A. 1981: K problematike výskumu hrádok a hradov na Slovensku. In: Archaeol. hist. 6, Brno–Košice, s. 361–405.
- Ratkoš, P. 1965: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín (Sborník materiálov), Bratislava, s. 141–178.
- Ratkoš, P. 1978: Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9.–12. storočia. In: Archaeol. hist. 3, Brno–Nitra, s. 247–254.
- 1984: Kontinuita slovenského osídlenia v 9.–11. storočí. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava, s. 13–38.
- Remiášová, M. 1978: Nové slovanské lokality na hornom Ponitří. In: Vlastived. Zbor. Horná Nitra 8, Martin, s. 73–87.
- Ruttkay, A. 1975: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, I, Sloven. Archeol. 23, s. 119–216.
- 1978a: Ducové. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 63–71.
- 1978b: Veľký Klíž–Klížske Hradište, okres Topoľčany. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku, Bratislava, s. 236–237.
- 1981a: Zaniknutý hrad na Michalovom vrchu medzi Klížskym Hradištom a Kolačnom, okr. Topoľčany. In: Archaeol. hist. 6, Brno–Košice, s. 407–427.
- 1981b: Správa o výskume v Nitrianskej Blatnici v roku 1980, AVANS 1980, Nitra, s. 256 až 260.
- 1981c: The Post-Great Moravian Period and the Middle Ages. In: Archaeological Research in Slovakia, Nitra, s. 169–190.
- Slivka, M. 1978: Archeologický výskum šľachtickej kúrie vo Vajkoviach, okr. Košice-vidiek. In: Archaeol. Hist. 3, Brno–Nitra, s. 313–321.
- Slivka, M.–Olexa, L. 1977: Zrúcaniny Kapušianskeho hradu prehovorili, Krásy Slovenska 56, s. 224 až 226.
- Slivka, M.–Vallašek, A. 1982a: Terénny prieskum stredovekých fortifikačných objektov na východnom Slovensku, AVANS 1981, Nitra, s. 263–270.
- Hospodárske zázemie šľachtických sídiel v oblasti horného Zemplína. In: Archaeol. hist. 7, Brno, s. 289–310.
- 1983: Stredoveké šľachtické sídla v južnej časti Zemplína. In: Nové obzory 25, s. 145–190.
- Sopko, J. 1984: Otázky kultúrneho vplyvu a vzdelanosti v prvých storočiach uhorského štátu. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava, s. 109–119.
- Súpis pamiatok na Slovensku 1967–1978, zv. I–IV. Bratislava.
- Štefanovičová, T. 1975: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí. Bratislava.
- Štefanovičová, T.–Fiala, A. 1965: Stavebný vývoj Bratislavského hradu od 11. do 13. storočia. In: Zbor. Filoz. fak. UK, Historica 16, Bratislava, s. 77–110.
- Točík, A. 1952: Zisťovacie výskumy v Starom Tekove na Slovensku, Archeol. Rozhl. 4, s. 35–37.
- 1961: Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy, Bez. Stúrovo. In: Kommission für das Äncolithikum und die ältere Bronzezeit. Nitra.
- 1966: Archäologische Forschungen im slawischen Neutra (Nitra). Acta Congressus historiae Slavicæ Salisburgensis in memoriam SS Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati. Wiesbaden, s. 103–109.
- 1983: Predbežná správa o výskume hradného kopca v Nitre v rokoch 1930–1931, AVANS 1982, Nitra, s. 244–247.
- Vallašek, A. 1979: Niekoľko nových poznatkov z výskumu Spišského hradu, Pamiatky a príroda č. 1, s. 3–7.
- Vallašek, A.–Fiala, A. 1978: Spišský hrad. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 190–193.
- 1984: Spišský hrad. Národná kultúrna pamiatka. Košice.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Feudalsitze in der Slowakei und ihr wirtschaftliches Hinterland

Ein synthetischer Beitrag unter Auswertung von Quellen verschiedener Wissensfelder. Im ersten Teil (Ruttkay) wird die zur Bezeichnung befestigter Lokalitäten im frühen und hohen Mittelalter verwendete Terminologie kritisch abgegrenzt. Der Terminus „hradisko“ (Burgwall) ist verschwommen, problematisch sind auch Vermutungen über die häufigen, besonderen Zufluchtszwecken dienenden befestigten Komplexe. Der überwiegende Großteil der bekannten mittelalterlichen befestigten Sitze entstand programmgemäß auf Grund konkreter gesellschaftlich-organisatorischer und militärischer Bedürfnisse der einzelnen Schichten der herrschenden Klasse und wir halten sie deshalb im Rahmen des gegebenen sozial-ökonomischen Entwicklungstrends für Feudalsitze im breitesten Wortsinn. Der Autor skizziert die wichtigsten Funktionssphären befestigter Sitze dahin, daß sich die Bezeichnung „Sitz“ nicht auf die Vorstellung eines „ständigen Wohnsitzes“ des Eigentümers einengen läßt; es geht um eine ganze Reihe spezifischer Gebilde mit militärischer und wirtschaftlicher Funktion, wobei die gelegentliche Refugialfunktion befestigter Lokalitäten selbstverständlich erscheint. Vom terminologischen und morphologischen Standpunkt kann man zwei Kategorien feudaler Sitze ausgliedern: Burgen und Herrenhöfe. Ein selbständiger Abschnitt wird der Genesis der Güter des weltlichen Adels gewidmet. Schriftliche königliche Schenkungen stellen bereits eine fortgeschrittene Entwicklungsstufe vor, einen beträchtlichen Anteil nahmen hier auch Allodialgüter, die vor dem 13. Jahrhundert, bzw. schon in der vorungarischen Periode entstanden waren; diesen Stand kann man auch in schriftlichen Quellen entdecken. Das Problem der Entstehung und Entwicklung von Feudalsitzen ist deshalb teilweise bereits in den Bedingungen der differenzierten Entwicklung der Slowakei nach dem Zerfall Großmährens und im Zusammenhang mit der Aufklärung der Rolle zu suchen und zu lösen, welche die slawische Aristokratie in den Anfängen des ungarischen Staates gespielt hat. In diesem Sinn werden die methodischen Ausgangspunkte einer Umwertung mancher Ansichten über die Geschichtsprozesse umrissen, die sich auf dem Gebiet der Slowakei im 10.–11. Jahrhundert abgespielt haben.

Im zweiten Teil des Beitrags (Čaplovič–Ruttkay) werden die bisherigen archäologischen Erkenntnisse im Lichte der oben erwähnten Auffassung klassifiziert. Die Verfasser konstatieren eine ganze Reihe von Fällen, in denen ehemalige großmährische (Nitra, Bratislava, Starý Tekov) und weitere slawische (Zemlín) Zentren nach einer vorübergehenden Funktionshemmung zu Sitzen der frühungarischen königlichen Verwaltung, zu Komitatburgen in den südlichen Gegenden der Slowakei geworden sind. Auch andere großmährische Lokalitäten mit zeitweilig vollkommen unterbrochener Festungsfunktion wurden schon seit Anbeginn des ungarischen Staates zu dauernden (Devín) oder vorübergehenden (Biňa) militärischen Knotenpunkten in der Hand des Herrschers. Die befestigten Lokalitäten, die nördlich der Linie der altmagyarischen Besetzung im 10. Jahrhundert lagen, hatten ein anderes Geschick. Viele von ihnen verschwanden bald, im Zusammenhang mit den Anfängen des ungarischen staatsbildenden Prozesses (z. B. Pohroní im Gebiet des sog. Slowakischen Tors, Šarišské Sokolovce in der Ostslowakei, Ducové im Waag-Gebiet). Die Nordgebiete der Slowakei wurden erst im Laufe des 11. bzw. der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts zu festen Bestandteilen Ungarns. Bis dahin kann man mit der Entwicklung heimischer, in der großmährischen Zeit wurzelnder Strukturen und mit Machtambitionen aus den Nachbargebieten (außer der altmagyarischen und ungarischen Nachbarschaft handelt es sich offenbar vor allem um enge Kontakte mit dem weißkroatischen Fürstentum in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts und um die frühesten tschechischen und polnischen Gebietsaspirationen und Vorstöße). Von der Entwicklung vorungarischer slawischer Organisationsstrukturen in denselben Gebieten sprechen vor allem Untersuchungen der Burgen in Spiš und Trenčín, Andeutungen findet man aber auch in Bojnice und Brekov. Das ungarische Organisationssystem verwertete hier bereits bestehende ältere Machtknotenpunkte. Doch entstanden auch neue befestigte Plätze im Blick auf spezifische Bedürfnisse des ungarischen Drangs nach Norden und die Bildung kleinerer Komitate, die noch im 13. Jahrhundert verschwanden (z. B. das Komitat Oslany – Sitz nad Kolačnom). Der Beitrag berührt dann die Problematik der Herrenhöfe, die in zwei funktionell-morphologischen Grundvarianten aus archäologischen Untersuchungen der großmährischen Zeit bekannt sind. Unter ungarischen Bedingungen, besonders vor dem 13. Jahrhundert, besaßen eine bekannte, vor allem hinsichtlich der Organisation der Agrarwirtschaft wichtige Aufgabe die königlichen Herrenhöfe. Es zeigt sich jedoch, daß die befestigten Herrenhöfe (besonders in Höhenlagen) vor dem 13. Jahrhundert auch in der Entstehung privater Feudalsitze eine wichtige Stelle einnahmen, wobei sie – bei dem heutigen Stand der Erkenntnisse auch terminologisch – mit der Kategorie der Burgen verschwimmen.

Der dritte Teil des Beitrags (Vallašek) analysiert die Bauentwicklung der Burgen im Mittelalter im Zusammenhang mit dem Wirtschaftspotential ihrer Erbauer und ihrer sich spezifizierenden Funktion. Charakteristisch ist das dispositionelle Anknüpfen der Komitatburgen an grossmährische befestigte Zentren (unter den beuen Bedingungen wertete man meist nur die Akropolis aus – beispielsweise in Bratislava). Seit dem 11. Jahrhundert entstehen weitere befestigte Stützpunkte. Sie besaßen meist geringe Ausmaße, anfangs eine hölzerne Verbauung und leichtere Befestigung unter Auswertung der Geländekonfiguration (Nitra-Chrenová, Kamenín, Malé Kosihy, Siatorošská Bukovina). Es waren militäre Wachpunkte, die Handelswege, Bergübergänge usw. zu sichern hatten. Außerdem entsteren neue befestigte Komplexe zum Schutz der neuerworbenen und in die Organisationsstruktur des ungarischen Staates eingeschlossenen Gebiete. In dieser Hinsicht sind die Forschungsergebnisse vor allem auf den Burgen Trenčín und Spiš bemerkenswert. Den Kern der beiden Objekte bildeten mehrstöckige Türme, die von einer steinernen Umfangsbefestigung geschützt waren; die Anfänge derartiger Verbauungen reichen in das 11., beziehungsweise die Wende des 11. und 12. Jahrhunderts. Der bisherige Stand der Kenntnisse gewährt bloß einen engen Blick auf die ältesten Formen privater befestigter Adelsburgen. Neben wenig umfangreichen und einfachen Objekten mit Blockbauten, häufig auch Türmen, beginnen allmählich Objekte mit steinerner Wohn- und Fortifikationsarchitektur zu erscheinen. Eine grundlegende Wende im Bau von Burgen trat nach dem Einbruch der Tataren im Jahr 1241 ein. Im Laufe der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts und im 14. Jahrhundert entsteht ein Netz von Burgen mit verschiedenartigen Grundrissen und Baulösungen, von kleinen hölzernen, (meist als Hausberg bezeichneten) Sitzen bis zu reifen Burgkomplexen. Auf demselben Gebiet, häufig in enger Nachbarschaft, baute man diametral verschiedene Objekte. Eine Rolle spielten hier besonders die materiellen Möglichkeiten des Erbauers und die besonderen Geländegegebenheiten. Man darf feststellen, daß die Konstruktion vermeintlich allgemein gültiger chronologisch-typologischer Kriterien im gegebenen Fall nur ein mehr oder weniger fiktives Schema der Burgentwicklung bedeutet und bloß relative chronologische Bedeutung mit bestimmten Grenzdaten besitzt, vor denen ein bestimmtes Bau- oder Befestigungselement nicht vorkommen konnte. Im Rahmen der vielfältigen Burgstrukturen auf dem Gebiet der Slowakei ist jedoch das 14. Jahrhundert besonders bedeutungsvoll im Hinblick auf die einzelnen Funktionstypen der Burg vom Standpunkt der Dispositionslösung, wobei enge Kontakte mit dem Süden Europas zutreten.

Im Schlußteil des Beitrags (Hrubec) wird auf Grund der archäologischen Forschungsergebnisse in Poltár auf die Aktivität des örtlichen Feudaleigentümers hingewiesen, den das lokale Vorkommen von Kaolinerde zur Herstellung weißer Keramik anregte, die er bald in eigener Regie als eine der Verpflichtungen des Untertanendorfes organisierte. Die vom Feudalherrn unterstützte handwerkliche Produktion war marktorientiert und stellte eine der Quellen seiner wirtschaftlichen Prosperität vor. Die Untersuchung der wirtschaftlichen Bindungen der feudalen Eigentümer und des Dorfes brachte wertvolle, wenn auch bisher nur teilweise Ergebnisse und harrt weiterer Forschungen.